
НАЗАРУК В.П.,
асистент, кафедра психології,
Кременецький обласний
гуманітарно-педагогічний
інститут ім. Тараса Шевченка,
м. Кременець

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МІСЬКИХ І СІЛЬСЬКИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розкривається теоретико-методологічні аспекти розвитку екологічної відповідальності школярів на сучасному етапі; аналізується проблема формування екологічної відповідальності в процесі навчання; описані результати дослідження, отримані в процесі проведення діагностичної роботи.

Ключові слова: екологічна відповідальність, екологічна освіта, відповідальне ставлення.

В статье раскрывается теоретические аспекты развития экологической ответственности школьников на современном этапе; анализируется проблема формирования экологической ответственности в процессе учёбы; описанные результаты исследования, полученные в процессе проведения диагностической работы.

Ключевые слова: экологическая ответственность, экологическое образование, ответственное отношение.

In the article opens up theoretical aspects of development of ecological responsibility of schoolchildren on the modern stage; the problem of forming of ecological responsibility is analysed in the process of studies; described results of research, got in the process of realization of diagnostic work.

Key words: ecological responsibility, ecological education, responsible relation.

Постановка проблеми. Стрімке і наростаюче втручання людини у природні процеси, зумовило реальну загрозу існуванню навколишнього середовища. Зі сторінок книг не сходять слова – «екологічна криза», «екологічні проблеми», «екологічна політика» т. д. Науковці дійшли висновку про необхідність безперервної екологічної освіти, мета якого – зробити кожну людину екологічно грамотною і відповідальною.

У наші дні особливого значення набуває формування відповідального ставлення людини до природи. Збереження здоров'я людей, забезпечення їх продуктами харчування, енергією, охорона природного середовища від забруднення і руйнації, збереження генетичної різноманітності біосфери стали глобальними проблемами, які потребують негайного вирішення. Зростає роль школи у формуванні відповідальності дітей і молоді за історичну долю країни, всебічний прогрес українського суспільства. Цілеспрямований процес формування відповідального ставлення школярів до природи в усіх видах навчальної, суспільно корисної діяльності та спілкування з природою складають сутність екологічної освіти та виховання, які конкретизують та поглиблюють основну мету – сформувати екологічну культуру шкільної молоді.

Актуальність дослідження. У підлітковому віці відбувається бурхливий розвиток, інтенсивне, більш усвідомлене, ніж у молодшому шкільному віці, накопичення знань про навколишній світ, формування багатограних відносин до природи і людей. Особлива чутливість і емоційність підлітків створюють передумови для появи інтересу до самого себе, до людей, до свого здоров'я, до стану природного і соціального середовища, що є неодмінною умовою ефективності виховання відповідального ставлення до навколишнього середовища.

Загальні питання формування від-

повідального ставлення школярів до природи досліджували К. Бункер, Г. Плеханов, А. Луначарський, Г. Шульц. Окремі аспекти організації природоохоронної діяльності школярів представлені в працях Л. Виготського, А. Маслоу, К. Роджерса, К. Ушинського, В. Сухомлинського.

Теоретичними основами досвіду є наукові праці, що стосуються концепції екологічного імперативу сучасної цивілізації (В.І.Вернадський, М.М.Мойсєєв, А.О.Горєлов); педагогічних закономірностей і принципів виховного процесу (Ю.К.Бабанський, І.Д.Бех, І.П.Підласий); теорії екологічної освіти і виховання (А.М.Захлебний, І.Д.Зверєв, І.Т.Суравегіна); психологічних закономірностей формування суб'єктивного ставлення особистості до природи (С.Д.Дерябо, В.О.Ясвін); світоглядного значення інтеграції природничо-наукової освіти (К.Ж.Гуз, В.Р.Ільченко, Т.О.Пушкарьова). В основі екологічних проєктів – ідеї особистісно-зорієнтованого підходу до виховання учнів, положеннях Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті, Концепції національного виховання дітей та молоді в національній системі освіти, Концепції екологічної освіти в Україні.

Метою нашого дослідження постає здійснення порівняльного аналізу екологічної відповідальності учнів сільської і міської місцевості.

Виклад основного матеріалу. Відповідальне ставлення людини до природи передбачає, щоб людина, одночасно усвідомлювала себе відповідальною особистістю і водночас розуміла, у чому особисто для неї і суспільства в цілому полягає багатогранна цінність природи. За І. Д. Зверєвим, «Усвідомлення себе і природи як суперечливої єдності є абсолютно необхідною передумовою для вироблення таких суспільних принципів і моделей поведінки та діяльності особистості в природі, які, з одного боку реалізують духовні й фізичні потреби людини, а з іншого не допускають нанесення збитку

навколишньому середовищу. У цілісній структурі особистості дана якість виконує ту найважливішу функцію реалізації складних і неоднозначних відносин людини з навколишнім соціо-природним середовищем» [3, с. 26].

Ми визначаємо ставлення до природи як свідомий вибір зв'язків (школяра) з різними природними об'єктами та явищами. Природними об'єктами в цьому випадку є сама природа, екосистеми і геосистеми, власне людина як природна істота. Крім того, в систему екологічних відносин включається ставлення до діяльності, пов'язаної з використанням та охороною природи. Названі відносини проявляються у вигляді необхідності, а також емоцій, симпатії, залежності, любові, байдужості, ворожнечі, антипатії тощо.

Відповідальним визначається таке ставлення школяра до людини як природної істоти, до природи як об'єкта і предмета праці, до природоохоронної діяльності, що відповідає правилам та нормам цивілізованого суспільства, принципам та нормам високої моралі.

Відповідальне ставлення до природи – це здатність і можливість школяра свідомо, а значить, цілеспрямовано, добровільно, виконувати вимоги та вирішувати завдання морального вибору, досягаючи певного економічного результату. Метою поведінки школяра повинні бути такі вчинки, які спрямовані на підтримку відтворюючих сил природи, на нейтралізацію шкоди нанесення її естетичним і матеріальним цінностям, на збереження природи для майбутніх поколінь. Добровільне, вільне дотримання моральних вимог, позв'язаних зі ставленням до природи, передбачає певну переконаність у необхідності такої поведінки. Саме переконаність дозволяє людині протидіяти будь-яким впливам, а також долати свої бажання й сумніви, що не відповідають екологічній необхідності.

Вчені-психологи (А.М. Захлебний, І.Т. Суравегіна) вважають, що відповідальність, як внутрішня якість осо-

бистості, є поєднання раціонального й емоційного, гармонія розуму й почуттів. Екологічна відповідальність пов'язана з такими якостями школяра, як цілеспрямованість, зібраність, уміння мобілізувати свої можливості, самоконтроль, передбачення близьких та віддалених наслідків своїх дій у природному середовищі, критичне ставлення до себе та інших. Учителю необхідно знати, що екологічна відповідальність, як й інші явища соціальної відповідальності, виражається в таких емоційних станах, як турбота, занепокоєння, тривога, напруженість, хвилювання, зосередженість, сумнів та ін.

Екологічну відповідальність ми визначаємо, як духовну якість особистості, що виражається у ставленні до оточуючого середовища, як частини себе. Це означає, що екологічно відповідальна людина ніколи не завдаватиме шкоди природі, якщо вона не хоче зашкодити собі. Саме духовність і відповідальність суттєво відрізняють людину від усього тваринного світу, яким керують біологічні інстинкти (інстинкт самозбереження, продовження роду). Людина піклується про себе, свою сім'ю, а отже повинна дбати і про дід, у якому вона живе, про природу, з якою вона нерозривно пов'язана.

Близьким до екологічної відповідальності є поняття «екологічна духовність», під яким ми розуміємо гармонію людини з природою. Рушійною силою в практичному процесі злиття людини з природою виступає прагнення до усунення протиріччя між існуючим рівнем гармонії (у внутрішньому та зовнішньому світі) і рівнем гармонії, що суб'єктивно визначений, як ідеальний.

Досягнення цього ідеального рівня обумовлює спрямованість особистості на самовдосконалення, розширення власних можливостей для принесення користі природі, отже, й собі. Для такої особистості життєво важливими смислами Буття стає самопізнання (самоусвідомлення), пізнання світу, твор-

чість, спрямована як на покращення світу, так і на самовдосконалення. У структурі особистості активізуються перш за все такі компоненти, як спрямованість та самосвідомість, що закріплюються на емоційно-почуттєвому рівні та обумовлюють орієнтацію і потребу у відповідній діяльності.

Структура екологічної відповідальності розкривається взаємодією мотиваційно-ціннісного змістовного, операційного, процесуального та оціночно-результативного компонентів, стрижневим серед яких є мотиваційно-ціннісний.

Даний компонент включає такі складові (за В.В. Севостьяною):

- переконання в необхідності охорони природного середовища;
- почуття, пов'язані з проявом екологічних переконань;
- здатність приймати екологічні рішення;
- естетичні переживання пов'язані з природою;
- санітарно-гігієнічні якості.

Змістовний компонент представлений системою екологічних знань. До операційного компоненту входять різні природоохоронні уміння. Оціночно-результативний компонент визначається оціночними судженнями особистості за фактами взаємодії людини і суспільства з природою.

Формування відповідального ставлення школяра до природи розглядається як аспект утвердження відповідальності як стійкої риси характеру особистості [3: 33-45]. Екологічна відповідальність як внутрішня якість, як елемент свідомості є формою прийняття системи відповідальної залежності людини і природи. Вона характерна позитивним ставленням до суспільних потреб і заснована на глибокому розумінні своїх вчинків, в усвідомленні своєї соціальної ролі в певних екологічних ситуаціях.

У реальному житті між відповідальністю, як рисою особистості, та безвідповідальністю, як її антиподом, існує багато переходів. Школяр може мати

відповідальне доручення у справах охорони природи, але ставиться до них абияк; може знати, як потрібно поводитися в тій чи іншій екологічній ситуації, але не втілити свої дії в реальний вчинок; може мати ряд обов'язків, але не мати достатніх можливостей для прийняття екологічних рішень. Можлива й така ситуація, коли учень сумлінно виконує всі норми і правила, але реалізує свою діяльність як простий вчинок, а не як відповідальне творче ставлення. У навчально-виховному процесі вчитель повинен враховувати всі можливі ступені відповідальності учнів і знаходити відповідні способи оцінки, заохочення, засудження, переконання учнів, розвивати їх здібності та готовність стати суб'єктом відповідальності в цілому та екологічної відповідальності зокрема.

Отже, за словами І. Д. Зверева відповідальне ставлення особистості до природи є усвідомлене відношення, тобто засноване на розумінні особистої відповідальності за стан і збереження навколишнього середовища. Розуміння ж неможливо поза оперуванням відповідними поняттями. Сюди відносяться чуйність, гуманність, ощадливість, дбайливість, раціональність, відповідальність.

У ході дослідження 22 восьмикласників технічного ліцею м. Тернополя і 13 восьмикласників Березнівської ЗОШ нами були виявлені 3 рівні екологічної відповідальності. Для діагностики використовувалися спостереження, бесіди, анкетування, тестування, завдання, ігри, екологічний КВК.

Мета дослідження полягала в порівнянні особливостей формування екологічної відповідальності у міських і сільських школярів.

Про наявність цієї якості та ступеня її розвитку можна судити за наступними критеріями:

- глибина і системність екологічних знань;
- здатність застосовувати екологічні знання в практиці охорони природи;

- сформованість і різноманітність екологічних умінь;
- прояв інтересу до екологічних проблем;
- ініціатива і творчість в природоохоронній діяльності;
- мотиви природоохоронної діяльності;
- нетерпимість до дій, що приносять шкоду природі.

Учні з низьким рівнем екологічної відповідальності як міських, так і сільських шкіл слабо знають навчальний матеріал з біології, хімії, географії, помітного інтересу до екології не виявляють, своє ставлення до природи часто не регулюють, спостережень за змінами в природі не ведуть. Але на відміну від міських школярів сільські діти, наприклад Олег Ш., Антон С., Оля Н., можуть застосовувати екологічні знання в практиці охорони природи, ситуативно доглядають за тваринами і рослинами.

Підлітки з середнім рівнем екологічної відповідальності оперують основними поняттями екології, розуміють їх значення і роль у житті людини і природи. Вони знають, що може статися, якщо кожна людина не буде володіти цими якостями. Орієнтуються в основних екологічних проблемах планети, знають витoki і причини їх виникнення, можуть навести приклади антропогенного впливу на природу в світовому масштабі. Сільські школярі відчують сум і тривогу за руйнування навколишнього середовища, турботу і співчуття по відношенню до рослин, тварин, гнів по відношенню до тих, хто відповідає за руйнування більше, ніж міські. У більшості особиста діяльність з поліпшення та збереження навколишнього середовища зводиться лише до виконання загальношкільних доручень: прибирання пришкольної ділянки, посадки дерев, догляд за ними (Андрій Ж., Денис Л, Артем Ф., Наташа К., Віра Н.), а дії з охорони природи за власною ініціативою характерні для дуже небагатьох (Денис Є., Андрій П., Олена Д.) .

Школярі з високим рівнем екологічної відповідальності показують глибокі та системні знання, отримані як з матеріалів підручників, так і з інших інформаційних джерел (телепередачі з екологічним змістом, природознавчі гуртки). Вони здатні в більшості випадків застосовувати свої екологічні знання в практиці охорони природи. Як для сільських учнів (Андрій З., Світлана К., Денис Л.) так і для міських (Артем К., Оля Ф.) на цьому рівні характерними є широкий інтерес до екологічних проблем, який постійно поповнюється арсеналом екологічних умінь. Всі підлітки мають розвинені екологічні переконання, вміють бачити прекрасне у навколишній природі, відрізняються сталістю природоохоронної практичної діяльності і передають свої знання та вміння іншим.

Всі вище перераховані рівні екологічної відповідальності відрізняються глибиною, системністю екологічних знань і ступенем включеності в природоохоронну діяльність .

Результати порівняльного аналізу екологічної відповідальності учнів міської та сільської шкіл показують, що у міських дітей більш виражений змістовний компонент екологічної відповідальності, вони мають більше можливостей розвивати свої теоретичні знання, тоді як у сільських школярів переважає операційний компонент: вони ближче до природи і мають більше можливостей реалізувати свої морально-екологічні вміння та навички на практиці. У цілому ж поведінка дітей в природі, як міських, так і сільських, недостатньо активна. Причина цього полягає в тому, що педагоги не пояснюють, наскільки важливий, нехай навіть дріб'язковий на перший погляд вчинок кожного з них: посадити дерево, прибрати сміття, не ламати гілку на дереві, підібрати бездомне кошеня. Якщо кожен з них зробить хоча б по одному вчинку – це вже відчутний внесок у захист і збереження навколишнього середовища.

Для того, щоб школярі мали вищий рівень екологічної відповідальності, їм необхідно проводити більше часу на природі, проявляти ініціативу з охорони навколишнього середовища з проведення заходів екологічного змісту.

Головною умовою формування та розвитку екологічної відповідальності у міських школярів є включення учнів у цілісну систему заходів спортивно-оздоровчої, навчально-пізнавальної, ігрової, дослідницької діяльності, а також в гурткову роботу з розведення кімнатних рослин різних кліматичних поясів, з тим, щоб порівняти їх особливості розвитку та зростання. Гурткову роботу можна проводити і з сільськими учнями, але зручніше за все з ними проводити дослідницьку роботу щодо виведення нових сортів

рослин або щодо встановлення оптимальних умов їх росту та розвитку на пришкольній ділянці. Корисна і цікава сільським школярам буде краєзнавча робота з виявлення видів, що ростуть у даній місцевості, а також можливостей їх використання та дослідження їх походження. Крім того, сільські діти повинні бути включені в трудову дослідницьку, природоохоронну діяльність.

Таким чином, щоб підвищити рівень розвитку операційного компонента екологічної відповідальності в діяльності міських школярів, потрібно їм більше уваги приділяти саме діяльності в природі, а змістовний компонент у сільських школярів підвищиться, якщо вони будуть включені в дослідницьку краєзнавчу роботу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Відносини школярів до природи / А. М. Захлебний, І. Д. Зверев, Є. М. Кудрявцева та ін; Під ред. І.Д. Зверева, І.Т. Суравегиной. – М: Педагогіка, 1988.-127 с.
2. Голдсмит Э. Путь: экологическое мировоззрение / Э. Голдсмит – К.: «Эхо – Восток», 1995. – С. 137.
3. Каропа Г.Н. К созданию методики экологического образования школьников / Г.Н.Каропа // Вопросы психологии – 1995. – № 1.– С. 69–73.
4. Лазурский А.Ф., Франк С.Л. Программа исследования личности в её отношениях к среде / А.Ф. Лазурский // Русская школа. – 1912. – Кн.1. – С. 1-24.
5. Львовичкіна А.М. Основи екологічної психології: Навчальний посібник / Львовичкіна А.М. – К.: МАУП, 2004. – 136 с.
6. Проблеми формування екологічної відповідальності школярів: Зб. наук. тр. / Редкол. : І. Д. Зверев (відп. ред.) Та ін - М. : Изд-во АПН СРСР, 1984. – 80 с.
7. Скребец В.А. Экологическая психология: Учебное пособие / Скребец В.А. – К.: МАУП, 1998. – 142 с.